

УДК 741.5:070(477)“1914/1917”

Р. Р. Куцик

КАРИКАТУРА ЯК ОСОБЛИВИЙ МЕХАНІЗМ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ У 1914–1917 рр.

У статті розкрито особливості сатиричної графіки у суспільно-політичній пресі українських губерній Південно-Західного краю під час Першої світової війни. Визначено мету, завдання та тематичну спрямованість карикатури, як своєрідного відображення загального суспільно-політичного дискурсу у Російській імперії. Висвітлено основні інформаційно-психологічні прийоми, що були застосовані карикатуристами для пропаганди стереотипів та антинімецьких ідей. З'ясовано роль карикатури у формуванні суспільної думки місцевого населення.

Ключові слова: карикатура, пропаганда, засоби масової інформації, газета, Перша світова війна, Південно-Західний край, Російська імперія.

У військово-політичних конфліктах ХХ ст. особливе місце відводилося інформаційному чиннику. Під час Першої світової війни на загальнодержавному рівні російська імперська влада почала активно використовувати засоби масової інформації (далі – ЗМІ) з метою пропаганди та маніпуляції суспільною свідомістю населення. Оскільки радіо та кінематограф не були достатньо розвинутими, то ключові позиції займала суспільно-політична преса. Зазвичай, остання містила матеріали текстового та фактологічного характеру. Проте, деякі із видань окрему увагу присвячували наочним матеріалам. Особливе місце в цьому напрямі відводилось карикатурі, основним завданням якої було подати ту чи іншу інформацію у комічно-гіперболізованому та вигідному для влади форматі. Сатирична графіка відіграла роль одного з інформаційних механізмів впливу на формування суспільних настроїв населення.

Лише в останнє десятиліття науковці приступили до дослідження карикатури, як важливого механізму інформаційної пропаганди. На сьогодні у цьому напрямі існує незначна кількість напрацювань. Серед дослідників, наукові розвідки яких присвячені історії розвитку сатиричної графіки в період Першої світової війни, слід відзначити: Л. Питльовану [1], В. Успенського [2] та Д. Цикалова [3; 4]. Зауважимо, що тематика нашої роботи ще не ставала предметом спеціальних досліджень. Саме це визначає її актуальність та наукову новизну.

Метою роботи є висвітлення головних аспектів змістового наповнення та використання карикатури як особливого механізму інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у роки Першої світової війни.

Як вид зображального мистецтва сатирична графіка виникла ще у стародавні часи, проте до XVI ст. вона не використовувалася як засіб пропаганди. Політична карикатура в сучасному розумінні зародилася у період Реформації. Першим, хто оцінив сатиричну графіку як особливий механізм полеміки з ворогом був Мартін Лютер. Він започаткував випуск гравюр спрямованих на критику Папи Римського та церковного кліру [3, с. 85]. Зауважимо, що завдяки виникненню протестантизму карикатура перетворилася в особливий механізм відображення уже не тільки релігійного, але й суспільно-політичного дискурсу.

Зауважимо, що сам термін “карікатура” (від італ. caricatura – “перебільшувати”, “підсилювати”, “змішувати”) вперше з'явився у 1646 р. в Італії, його вжив місцевий теоретик живопису Г. А. Мозіні. Якщо у добу Античності предметом сатиричної графіки слугувала головним чином фізична недостатність, а в Середньовіччі – брак моральності, то у Новий час карикатура стає засобом характеристики окремих осіб чи соціальних груп за рахунок перебільшення їхніх істотних ознак. Другу половину XIX – початок ХХ ст. можна розглядати як самостійний етап в історії зовнішньополітичної і військової карикатури. Це період, коли в Європі, поряд з популярними ілюстрованими сатиричними журналами, виникає газетна карикатура [4, с. 105–106]. З того часу сатирична графіка набула значного поширення і, навіть у ХХІ ст. редактори охоче ставлять її на перші полоси своїх видань. Популярність карикатури обумовлена тим, що вона значно економить час читача та дозволяє швидко ознайомлюватися з поданою інформацією не докладючи для цього значних зусиль.

Під час Першої світової війни, коли освіта продовжувала залишатися справою заможних, а значна частина населення не вміла читати, карикатура виконувала одне із важливих та прагматичних завдань – вона робила інформацію доступною для всіх верств суспільства, незалежно від рівня освіченості. Адже для того, щоб зрозуміти контекст ілюстрації не потрібно було володіти особливими уміннями та навичками. Саме цей фактор визначав карикатуру як особливий механізм пропаганди.

Розміщення сатиричної графіки було притаманне не всім тогочасним виданням українських губерній Південно-Західного краю. Найчастіше карикатури використовувались в таких газетах як “Последние новости”, “Южная копейка” та “Киев”. Головним об'єктом висміювання був німецький імператор Вільгельм II. На нього переносилися усі можливі негативні стереотипи та сюжети пов'язані з війною.

30 липня 1914 р. в газеті “Последние новости” було опубліковано зображення Вільгельма II з таким підписом “Ми живемо тихо і мирно”. Замість звичайних рис обличчя автор карикатури зобразив військові кораблі, шаблі та рушниці (рис. 1) [5, с. 2]. Такий зміст ілюстрації підкреслював факт милітаризації Німеччини і наголошував, що основним винуватцем війни є Вільгельм II.

Рис. 1. Мы живем тихо и мирно
(Последние новости. 30 июля 1914 г.
№ 2499)

ІІ характерних рис Наполеона Бонапарта та пророкували німецькому кайзеру таку ж саму долю, якої колись зазнав французький імператор – поразку та заслання (рис. 3) [7, с. 2].

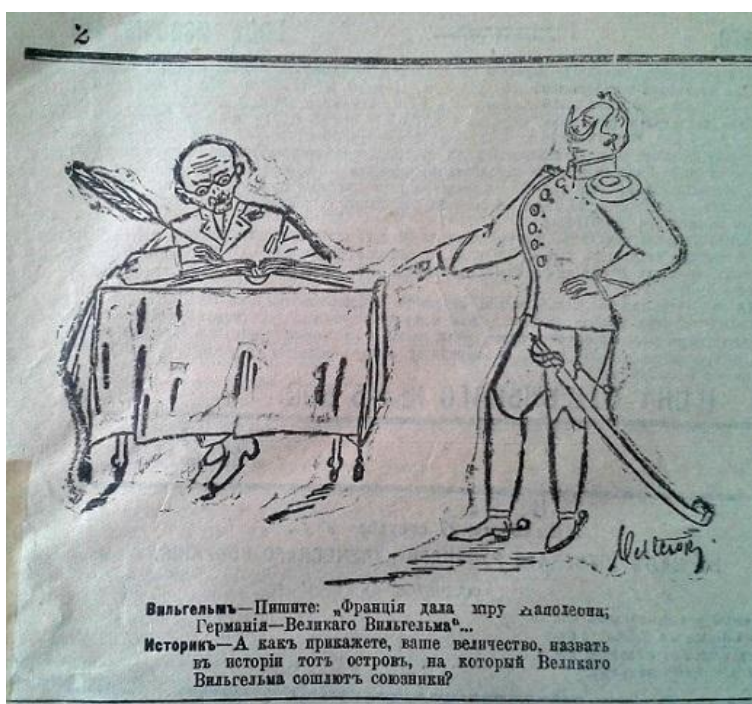

Рис. 3. Вильгельм – Пишите: “Франция дала миру Наполеона;
Германия – Великого Вильгельма”... Историк – А как
прикажете, ваше величество, назвать в истории тот
остров на которой Великого Вильгельма сошлют союзники?
(Киев. 24 сентября 1914 г. № 254)

персоной” демонструє Росію у вигляді ведмеда, який ковтає німецького імператора. При цьому, до неї додавався підпис із саркастичними словами Вільгельма II: “Я заткну їй рот, зроблю її німою” (рис. 4) [8, с. 2].

Потрібно відзначити, що в загальноєвропейському суспільно-політичному дискурсі алегорія Росії у вигляді ведмеда мала негативне значення. Наприклад, для англійців вона була результатом віри в те, що Російська імперія – це дика країна, де по вулицях міст вільно

Крім німецького кайзера, об'єктом для висміювання був імператор Франц-Йосиф. Його зазвичай зображали у вигляді похилого, немічного старця, що символізувало слабкість та нездатність Австро-Угорщини вести активні військові дії (рис. 2) [6, с. 4]. Що ж до інших союзників Німеччини, то їхні образи були менш популярними і зустрічалися досить рідко. Причина такої вибірковості полягала у геополітичній стратегії, якої дотримувалася Росія. У світовій боротьбі за території Центрально-Східної Європи та розподіл сфер впливу на Балканах її головними конкурентами виступали Німеччина та Австро-Угорщина. Саме цей фактор, відіграв ключову роль у формуванні активної антигерманської позиції у ЗМІ.

Початок світового конфлікту в Російській імперії ознаменувався широкою пропагандою міфу про “другу вітчизняну війну”. ЗМІ активно проводили порівняння та алегорії між подіями 1914 та 1812 рр. Карикатуристи надавали Вільгельму

Рис. 2. Франц-Иосиф (Последние новости.
2 августа 1914 г. № 2506)

Для підсилення ефекту сприйняття побаченого та надання зображенню символічного контексту авторами сатиричної графіки застосовувався прийом зооморфної алегорії, тобто уподібнення до тварин. Карикатура “Собственной

Рис. 4. Собственной персоной (Последние
новости. 30 июля 1914 г. № 2499)

ходять ведмеді і, що вона є носієм грубої сили [1, с. 85]. Фактично, образ ведмедя для всіх західноєвропейських держав був універсальним “замінником” Росії, який позначав її дикість, ненаситність, рабський характер, відсталість тощо [2, с. 103–104]. Проте, в самій Російській імперії така зооморфна алегорія була трансформована у позитивно-закономірне явище. Образ ведмедя набув ідеологічно-символічного значення й трактувався як прояв сили, міцності та незламності і, що під час війни тільки він може стримати німецьку агресію.

Рис. 5. “Германский орел” (Последние новости. 7 августа 1914 г. № 2516)

Досить часто зооморфні алегорії використовувалися карикатуристами для позначення ворожих Росії держав. В основному їхній зміст спрямовувався на висвітлення негативних аспектів ворога та демонстрування його хиткої позиції у війні. Так, на одній із карикатур Німеччина була представлена в образі орла, становище якого у ході війни змінюється: від сильного та здорового до покаліченого та перебинтованого (рис. 5) [9, с. 1]. В іншій ілюстрації для позначення німецької сторони використано алегорію вовка, якого супротивники за допомогою вил, кийка та штика загнали у безвихідне становище: “Вовк у ночі, думаючи попасти у вівчарню, попав у псарню” (рис. 6) [10, с. 4]. Подібні сюжети переконували читача в тому, що становище ворога є складним і незабаром, через значний опір підкорених народів та натиск країн-членів Антанти, Німеччина та її союзники зазнають поразки.

Рис. 6. В Бельгии. “Вовк у ночі, думаючи попасти у вівчарню, попав у псарню” (Последние новости. 7 августа 1914 г. № 2516)

Рис. 7. Скачи, враже, як пан каже (Последние новости. 1914. 3 августа. № 2508)

Значна частина тогочасної сатиричної графіки була присвячена дискредитації та висміюванню відносин між німцями та їхніми союзниками. У карикатурі “Скачи враже, як

пан каже!..” продемонстровано, як німецький солдат штовхає австрійця у лапи російського ведмедя (рис. 7) [11, с. 4]. Ще в одній ілюстрації імператор Вільгельм II з пістолетом і шаблею у руках погрожує “брудеру” (брату) австрійцю та заставляє його йти попереду (рис. 8) [12, с. 2]. Подібними сюжетами карикатуристи переконували читачів у тому, що оголошення Австро-Угорщиною війни Росії було виключно ініціативою Німеччини і, що остання використовувала австрійців лише як гарматне м'ясо з метою прикриття власних військових позицій.

Разом з тим, окремі карикатури були присвячені ставленню німецького імператора до лідерів інших країн Четверного союзу.

Зокрема, в одній із них турецького султана зображено у вигляді маріонетки, якою вдало маніпулює Вільгельм II (рис. 9) [13, с. 4]. Інша карикатура відображала характер відносин між Німеччиною та Болгарією: німецький кайзер штовхає болгарського царя і наказує йому беззаперечно коритися (рис. 10) [14, с. 3]. У суспільній думці утверджувалась ідея про нерівноправність союзницьких відносин між країнами Четверного союзу і, що для Німеччини Туреччина та Болгарія виступали лише джерелом матеріальних і людських ресурсів у війні за світове панування.

Разом з тим, окремі карикатури були присвячені ставленню німецького імператора до лідерів інших країн Четверного союзу. Зокрема, в одній із них турецького султана зображено у вигляді маріонетки, якою вдало маніпулює Вільгельм II (рис. 9) [13, с. 4]. Інша карикатура відображала характер відносин між Німеччиною та Болгарією: німецький кайзер штовхає болгарського царя і наказує йому беззаперечно коритися (рис. 10) [14, с. 3]. У суспільній думці утверджувалась ідея про нерівноправність союзницьких відносин між країнами Четверного союзу і, що для Німеччини Туреччина та Болгарія виступали лише джерелом матеріальних і людських ресурсів у війні за світове панування.

Рис. 8. Положеньце (Южная копейка. 1916. 3 июля. № 1916)

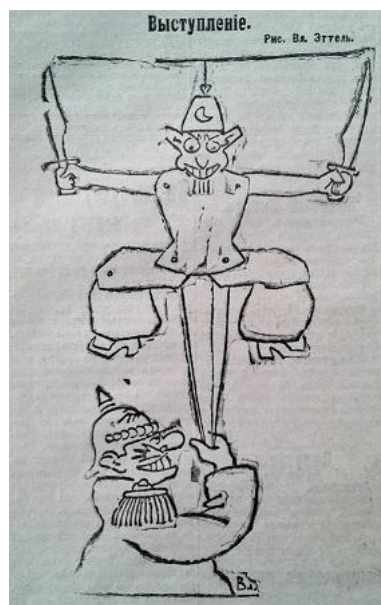

Рис. 9. Выступление (Последние новости. 1914. 23 октября. № 2660)

Рис. 10. Союзники (Южная копейка. 1916. 24 января. № 1853)

Одним із тематичних напрямків карикатур було демонстрування факту постійних військових невдач ворога. Наприклад, в газеті “Южная копейка” була розміщена ілюстрація “Як Вільгельма привітали з новим роком” на якій відображено донесення німецького офіцера імператору про поразки на різних ділянках Західного та Східного фронтів і реакція кайзера на такі факти: “Нас б’ють у Східній Пруссії. Нас б’ють на Західному фронті. Нас б’ють під Варшавою. А де ж ми б’ємо?!” (рис. 11) [15, с. 3].

Ще в одній карикатурі відображено як австрійський імператор, турецький султан та німецький кайзер намагаються втекти з поля бою, називаючи це “стратегічним відступом” (рис. 12) [16, с. 2]. Подібні ілюстрації демонстрували військову слабкість ворога і, натомість, підкреслювали міцність Російської імперії. Звичайно, що така риторика карикатур мала ідеологічно-пропагандистське підґрунтя, проте інколи їхній зміст та характер залежав від навколишніх подій. Зокрема, період червня – вересня 1916 р. відзначився військовими успіхами російської армії на Південно-Західному фронті. Внаслідок наступальної операції, відомої як “Брусилівський прорив”, австро-угорським та німецьким військам було завдано значної поразки. Цей факт свідчить про те, що зміст вищезазначеної карикатури відображав об’єктивний стан речей і не суперечив правдивим фактам. Але зауважимо, що такі випадки були поодинокими, оскільки тиск влади та цензури змушував авторів художніх творів, незалежно від реальної ситуації, подавати інформацію у спотвореному вигляді з ідеологічним підтекстом.

Рис. 11. Какъ Вильгельма поздравляли с новым годом (Южная копейка. 1915. 5 января. № 1424)

Рис. 12. Австрія. По стратегическимъ соображеніямъ отступимъ. Турція. Отойдѣмъ на заранѣе укрѣпленныя позиціи. Вильгельмъ: Нельзя отставать отъ товарищей! (Южная копейка. – 1916. – 10 августа. – № 2049)

Період кінця 1916 початку 1917 рр. відзначився появою у ЗМІ значної кількості матеріалів, що відображали складне внутрішньополітичне та військове становище ворога. Автори публікацій та зображень наголошували, що Німеччина та її союзники відчувають значний дефіцит продовольчих запасів, фуражу, озброєння та інших необхідних речей для ведення військових дій. Яскравим прикладом подібного пропагандистського матеріалу є карикатура “Кінна” атака”, в якій відображено та висміяно факт відсутності достатньої кількості коней для австро-німецької кавалерії (рис. 13) [17, с. 2].

Рис. 13. “Конная” атака (Южная копейка. 4 сентября 1916 г. № 2074)

Рис. 14. “Конная” атака (Южная копейка. 8 января 1917 г. № 2196)

Також, у зазначений період у пресі були поширені ілюстрації, які критикували прагнення Німеччини укласти мир. Зокрема, на одній із них Вільгельм II просить негайного миру із США (рис. 14) [18, с. 3]. Причиною виникнення такої карикатури була висока ймовірність вступу США на початку 1917 р. у війну на боці Антанти.

Таким чином, під час Першої світової війни карикатура була спрямована на підтримку офіційного військово-політичного та інформаційного курсу Росії на участь у війні. Головними завданнями сатиричної графіки були: збереження позитивно-патріотичної атмосфери, зняття психологічного напруження та перенесення на ворога існуючих тоді стереотипів і негативів пов'язаних з війною. Карикатуристами застосувались різноманітні прийоми інформаційно-психологічного впливу: зооморфна алегорія, дезінформування, перекичування історичних фактів, міфотворення тощо. В сукупності, усе це зумовило використання карикатури як особливого механізму інформаційної пропаганди та маніпуляції суспільною думкою.

Джерела та література

1. Питлеваная Л. Эволюция образа России в карикатуре британского журнала "Панч" во время Первой мировой войны: "Чужой среди своих" – "чужой" / Л. Питлеваная // Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монография / [Троян С. С., Головкин Н. Л., Фисанов В. П. и др.]; науч. ред. С. С. Троян. – К.: Ника-Центр, 2016. – С. 76–109.
2. Успенский В. Типология изображений "Русских медведей" в европейской карикатуре XVIII – первой трети XIX века / В. Успенский // "Русский медведь": История, семиотика, политика / под. ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 87–104.
3. Цыкалов Д. Карикатура как орудие пропаганды в период Первой мировой войны / Д. Цыкалов // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. – 2012. – №1 (21). – С. 85–90.
4. Цыкалов Д. "Русский медведь" в европейской карикатуре второй половины XIX – начала XX века / Д. Цыкалов // "Русский медведь": История, семиотика, политика / под. ред. О. В. Рябова и А. де Лазари. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 105–124.
5. Мы живем тихо и мирно. (Из речи Вильгельма II) // Последние новости. – 1914. – 30 июля – № 2499. – С. 2.
6. Франц-Иосиф // Последние новости. – 1914. – 2 августа. – № 2506. – С. 4.
7. Вильгельм – Пишите: "Франция дала миру Наполеона; Германия – Великого Вильгельма"... Историк – А как прикажете, ваше величество, назвать в истории тот остров на которой Великого Вильгельма сошлют союзники?" // Киев. – 1914. – 24 сентября. – № 254. – С. 2.
8. Собственной персоной // Последние новости. – 1914. – 30 июля – № 2499. – С. 2.
9. Германский орел // Последние новости. – 1914. – 7 августа. – № 2516. – С. 1.
10. В Бельгии // Последние новости. – 1914. – 7 августа. – № 2516. – С. 4.
11. Скачи, враже, як пан каже (К объявлению Австрией войны России) // Последние новости. – 1914. – 3 августа. – № 2508. – С. 4.
12. Положеньице // Южная копейка. – 1916. – 3 июля. – № 1916. – С. 2.
13. Выступление // Последние новости. – 1914. – 23 октября. – № 2660. – С. 4.
14. Союзники // Южная копейка. – 1916. – 24 января. – № 1853. – С. 3.
15. Как Вильгельма поздравили с новым годом // Южная копейка. – 1915. – 5 января. – № 1424. – С. 3.
16. Австрия. По стратегическим соображениям отступим. Турция. Отойдем на заранее укрепленные позиции. Вильгельм! Нельзя отставать от товарищей! // Южная копейка. – 1916. – 10 августа. – № 2049. – С. 2.
17. "Конная" атака // Южная копейка. – 1916. – 4 сентября. – № 2074. – С. 2.
18. Кайзер // Южная копейка. – 1917. – 8 января. – № 2196. – С. 3.

Kutsyk R. R. Caricature as a special mechanism of informational propaganda on the territory of ukrainian governorates of southwest region in the 1914–1917

Features of satirical graphics in the socio-political press of Ukrainian governorates of Southwest region during the First World War are considered in the article. The themes and objectives of the caricatures as a kind reflection of the general of public and political discourse in the Russian Empire are found. The basic information-psychological techniques that were used for propaganda stereotypes and anti-German ideas are shown. The role of caricatures in shaping of public opinion of local people is clarified.

Key words: caricature, propaganda, mass-media, newspaper, the First World War, Southwest region, the Russian Empire.

Куцьк Р. Р. Карикатура как особый механизм информационной пропаганды на территории украинский губерний Юго-Западного края в 1914-1917 гг.

В статье раскрыты особенности сатирической графики в общественно-политической прессе украинских губерний Юго-Западного края во время Первой мировой войны. Определены цели, задачи и тематическая направленность карикатуры, как своеобразного отражения всеобщего общественно-политического дискурса в Российской империи. Освещены основные информационно-психологические приемы, которые были применены карикатуристами для пропаганды стереотипов и антигерманских идей. Выяснена роль карикатуры в формировании общественного мнения местного населения.

Ключевые слова: карикатура, пропаганда, средства массовой информации, газета, Первая мировая война, Юго-Западный край, Российская империя.